

**ERMENİ TEHCİRİ YARGILAMALARINDA GÖZDEN KAÇIRILANLAR
(1919 -1920)**

*ISSUES OVERLOOKED IN THE JUDGEMENTS OF ARMENIAN EXILE
(1919-1920)*

*ДОПУЩЕННЫЕ НЮАНСЫ В СПОРАХ О АРМЯНСКОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ
(1919 -1920)*

Doç. Dr. Ferudun ATA*

ÖZET

İtilâf Devletleri, I. Dünya Savaşı sırasında düşmanla işbirliği yapan Ermenileri savaş alanı dışında bir bölgeye sevk etmesi sebebiyle Osmanlı Devleti'ni eleştirmiş ve bu konuda sorumluluğu olanların cezalandırılmasını talep etmiştir. Mondros Mütarekesi sonrası İstanbul'u işgal ettikleri zaman bu konudaki baskıları daha da artmış, cezalandırma eyleminin acele olarak uygulanması istemiştir. Osmanlı Devleti bu baskılar karşısında daha fazla dayanamamış, uygun bir barış yapabilmek düşüncesiyle, Ermenilerin tehcirini gerçekleştiren İttihat ve Terakki yöneticilerini olağanüstü bir mahkeme olan Divan-ı Harbi Örfî mahkemesinde yargılanmalarını sağlamıştır. Ancak burada görev yapan mahkeme heyeti, herhangi bir suç unsurunun olup olmadığına bakmak yerine İtilâf devletlerinin ve İttihatçı karşıtlarının isteği doğrultusunda çalışmıştır. Siyasi bir intikam aracı olarak çalıştığı için de bu mahkemelerden verilen kararlar kamu vicdanını son derece rahatsız etmiştir.

Özellikle Damat Ferit Paşa'nın sadrazam olduğu dönemlerde yapılan yargılamalar, hiçbir hukuk kuralına uyulmadığı için çok ciddi tepkilere yol açmıştır. Bu mahkemede farklı kişiler de görev yapmış olmakla birlikte, mahkemenin üye ve başkanlıklarında bulunmuş olan Süleymaniyeli Mustafa Paşa, zalimane uygulamaları sebebiyle "Nemrut Mustafa" olarak anılmıştır.

Bu çalışmada, İttihatçıların yargılanma sürecinde veya ceza verilmelerinden sonra, sanıkların suçsuzluğuna delâlet eden bazı örneklere yer vermek suretiyle, yargılamalarla ilgili eksik bilgiden kaynaklanan yanlış düşüncelerin giderilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

askerî mahkeme, yargılama, tehcir, Ermeni

---

* Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-Konya/TÜRKİYE

ABSTRACT

Triple Alliance criticized the Ottoman Empire on the grounds of sending the Armenians who collaborated with the enemy during World War I outside of the war field and requested punishment of those having responsibility for this issue. Further they increased the pressure on this subject and wanted to rush the implementation of punishment when they occupied İstanbul after Mondros Armistice. The Ottoman Empire could not resist against these pressures, with the idea of making a proper peace, and provided the prosecution of the directors of the Committee of Union and Progress performing the exile of Armenians at the Martial Court (Divan-ı Harb-i Örfî), an extraordinary court. However, this court worked at the request of the the Allies and the Unionist opponents instead of looking whether there is any element of a crime. The decisions of this court was extremely uncomfortable for the sense of community.

Especially the trials during the periods of Grand Vizier Damat Ferit Pasha collected a very serious reaction for non-compliance with the rule of law. Although different people made the task of this court, Süleymaniyeli Mustafa Pasha, having positions such as membership and presidency, was known as “Nemrut Mustafa” because of his cruel practices.

In this study, it is aimed to eliminate wrong ideas arising from incomplete knowledge in the process of being judged of Unionists or after being punished of them, by giving some examples which signifies that defendants are innocent.

Key Words

martial court, judgement, exile, Armenian

РЕЗЮМЕ

Союзнические державы в период Первой Мировой Войны критиковали Османской империи по поводу того что, помимо арены войны переселили к другому региону армян, которые сотрудничали с врагом и требовали наказать за этого ответственных лиц в этом отношении. После Мондросского договора во время аннексии Истанбула усилили давления по этому поводу, требовали применять действия наказания в срочном порядке. Османская держава перед этим давлением не смогла больше выдержаться сознавая необходимости соответственного мира, гарантировали судить в суде Divan-ı Harb-i Örfî (военный суд), который являлся чрезвычайным судом, организатору комитету и единение прогрес, реализующего переселения армян. Однако занимающие здесь судебная коллегия вместе с тем что, выяснить имеется ли какого нибудь элемента преступления, занимались на основе желания союзнических государств и их союзников. С причиной того что, это было средством политической мести заключения этих судов беспокоили совести общественности крайном мере. В особенности, судимости в период командования Дамат Ферид Паша получили очень серьёзного отталкивания из-за того что, эти судимости не были соответственными никакому юридическому порядку. В этом суде наряду с разными лицами упоминается и Мустафа Паша из Сулеймание, который являлся членом и одним из руководителей суда, с причиной жестокости носил прозвище «Немрут Мустафа». В этом исследовании преследуется цель отображать некоторые образцы, касающие к невинности подозреваемых в процессе судимости Иттихатцев или же после наказания, стирать ошибочных сознаний, появленнных от неполной информации в связи с судимости.

Ключевые Слова:

Военный суд, судимость, переселения, армян.

Giriş

Ermenilerin, I. Dünya Savaşı içinde devlete yönelik isyan faaliyetlerinin yanı sıra sivil halka karşı giriştikleri katliamlar, onlardan bir kısmının geçici olarak savaş alanı dışında bir bölgeye sevk ve iskân edilmeleriyle sonuçlanmıştır. Devletin, tamamen askerî gerekçelerle almış olduğu bu tedbir, İtilâf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ni suçlamak için bir bahane olmuş ve bu uygulamayı daha o günlerde eleştirmişlerdi.

Mondros Mütarekesi'nin imzalamasıyla birlikte (30 Ekim 1918), İtilâf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik bu konudaki eleştirileri daha da yoğunlaşmış Osmanlı Devleti'ni, Ermenileri “öldürmek” ve İngiliz esirlerine kötü muamelede bulunmakla suçlamışlardır (Akşin 1998: 32). Osmanlı yöneticileri ise mağlubiyetin de etkisiyle bu eleştirileri göğüslemekten bir hayli uzak durumdaydı. Onlar için ağır mütareke şartları karşısında uygun bir barış yapabilmek öncelikli bir hedefti. Dolayısıyla İtilâf Devletleri tarafından suçlandıkları konuları bir an önce “çözüm” kavuşturma amacını taşımışlardır.

Öncelikle, Talat Paşa'nın istifası üzerine iktidara gelen Ahmet İzzet Paşa hükümeti (13 Ekim 1918) Ermenilerle ilgili önemli kararlar almıştır. Onların yeniden eski yerlerine dönüşüne izin vermiş, mallarının iâdesi konusunda kısa zamanda önemli mesafeler almıştır (Bakar 2009: 157-159).

Öte yandan hükümet Ermenilerin geri getirilmeleri ve onların sıkıntılarını hafifletmekle uğraşırken, Meclis-i Mebusan'da Türk milletvekilleriyle Rum-Ermeni milletvekilleri arasında çok ateşli tartışmalar yaşanmaktaydı. İşgalci güçlerden aldıkları destekle Türk idarelerine yönelik ağır suçlamalarda bulunmakta, tehcir emrini veren ve uygulayanların derhal cezalandırılmalarını istiyorlardı. (Ata, 2005: 45-50). Meclisteki milletvekillerinin 1915 olaylarını tartışmakta olduğu bir sırada, Divâniye Mebusu Fuad Bey, Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divân-ı âli'ye verilmelerini isteyen bir önerge verdi. (MMZC., 1992: 91) Fuad Bey, bu önerge ile söz konusu kabinelerin, göreve gelişlerinden itibaren savaşa giriş dahil tüm faaliyetlerinin hesabının sorulmasını amaçlamaktaydı. Bu önergenin maddeleri arasında herhangi bir etnik unsurun adı zikredilmemiş olmasına rağmen, gayrimüslim mebuslar önergenin muhtevassından vazife çıkarıp Türklere yönelik ağır suçlamalarda bulunmuşlardır. Gerek savaş öncesinde gerekse savaş sırasında kendilerine büyük haksızlık yapıldığını iddia etmişlerdir. Bu suçlamaları Türk milletvekilleri reddederek, meydana gelen olaylarda Ermenilerin kendi sorumluluklarını delilleriyle ortaya koymuşlardır. Ancak Ermeni ve Rumların Türkler hakkındaki düşüncesini değiştirmek mümkün olmamış, onlar yine de İttihat ve Terakki yöneticilerinin en ağır cezalara çarptırılmasını istemişlerdir.

Yapılan tartışmalardan ve sunulan bu önergeden sonra, eski kabine üyelerinin sorgulanıp Divân-ı âli’de yargılanmaları görevi kur’a sonucu mecliste bir komisyon olarak görev yapan Beşinci Şube’ye verilmiştir.

Bu dönemde savaşın kötü sonuçlarının yanı sıra şartları ağır bir mütareke imzalamış olmanın verdiği endişe ile Türk kamuoyunda İttihatçı liderlere karşı büyük bir öfke vardı. Ülkeyi bütün bu felaketlere sürükleyenlerin bir an evvel bulunup cezalandırılmaları bekleniyordu. Kamuoyunda İttihatçılara karşı öfke yoğunluğu yaşandığı bir sırada Enver, Cemal ve Talat Paşalarla birlikte diğer ileri gelenlerinin yurt dışına kaçtığı haberi, İttihatçılara yönelik kızgınlığı bir kat daha artırmıştır. Dolayısıyla, İttihatçıların Divân-ı âli’de cezalandırılmalarıyla, ülkede vazife ve sorumluluk kavramlarının tecellisine imkân verileceği ümit ediliyordu. İşte bu düşüncelerle, Meclis-i Mebusan’ın 4 Kasım 1918 tarihli oturumunda Beşinci Şube oluşturulmuştur. Kütahya mebusu Abdullah Azmi Efendi’nin başkanlığında kurulan Beşinci Şube ilk sorgulamasını, 9 Kasım 1918 tarihinde yapmıştır. Bu şubede, eski sadrazam Said Halim Paşa dahil birçok eski bakana, savaşa giriş sebepleri, karaborsacılık, yolsuzluk gibi konuların yanı sıra, Ermenilerin sevki meselesi ile ilgili sorular da sormuşlardır. (MMZC., 1992: 117). Söz konusu bu kişiler, Ermenilerin sevk edilmeleri konusu dahil, sorulan her soruyu açıklıkla cevaplandırmışlardır. Özellikle meclisteki tartışmaların da etkisiyle, Divân-ı âli heyetinin Ermenilerin sevk edilme gerekçelerine yönelik sorularını ayrıntılı bir biçimde cevaplandırmışlar, Ermenilerin isyan ve çetecilik hareketleri sebebiyle tehcirin gerekliliğine işaret etmişlerdir. Gerek işgal kuvvetlerinin gerekse İttihatçı muhaliflerinin baskılarıyla, “suçları” ispat edilirse idam edilme ihtimalleri dahi bulunmasına rağmen söz konusu eski bakanlar, Ermenilerin sevkinin bir ihtiyaç üzerine yapıldığı gerçeğini söylemekten çekinmemişlerdir. Eski Adliye Nazırı İbrahim Bey bir sorgulama sırasında; “Aslında Ermenilerin kabahatleri büyük olmakla beraber, memleketin evlâdının başka mahallere nakil ve iskân edilmesi kararının alınması sırasında bir hayli tereddütler geçirdiklerini, ancak bekâ ve mevcudiyet için, milletin fertlerinin her türlü fedakarlığı yaptığı en buhranlı bir devrede, Ruslarla işbirliği yapanlara karşı vatanın feda edilemeyeceğini” dile getirmiştir. (MMZC., 1992: 144-145)

Beşinci Şube tarafından İttihatçı liderlerin sorgulanması 19 Aralık 1918 tarihinde sona ermiştir. Bu sorgulamanın bitişi, şubenin görevini tamamlamasından değil, Sultan Vahdettin’in 21 Aralık 1918 tarihinde meclisi feshetmesi sebebiyledir. Zaten meclisteki milletvekillerinin çoğunluğunun İttihatçı olduğu, dolayısıyla eski arkadaşlarını âdil bir biçimde yargılamayacağı, ayrıca Enver, Talat, Cemal Paşa gibi İttihatçıların kaçışına engel olmadığı ve milletin menfaatlerine sahip çıkmadığı gerekçeleriyle Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarınca sürekli eleştirilmekteydi. Böylece meclisin kapatılması ile eski kabine üyelerinin Divân-ı âli’de yargılanma çabaları sonuçsuz kalmış oldu.

Öte yandan Divân-ı âli sorgulamalarından çok fazla bir sonuç beklemeyen İtilâf Devletleri, İttihatçıların yargılanmaları konusundaki baskılarının şiddetini giderek artırmaktaydılar. Nitekim, farklı gerekçelere bu yöndeki baskılar da

eklenince Ahmet İzzet Paşa hükümeti istifa etmiş, yerine 11 Kasım 1918 tarihinde Tevfik Paşa hükümeti kurulmuştur (Akşin 1998: 78-79). Bu hükümetle birlikte İttihatçıların yargılanmaları konusu biraz da ivme kazanmış ve bu durum 16 Aralık 1918 tarihinde İstanbul'da bir Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece gerek İtilâf Devletleri gerekse mütareke döneminde iş başına gelmiş olan hükümetler, mahkemenin teşkilat ve yargılama usulleriyle sürekli meşgul olmuşlar, duruma göre sık sık müdahalede bulunmak suretiyle arzu ettikleri kararların çıkmasını sağlamışlardır. Böylece yapılan yargılamalar sonucu, İttihat ve Terakki hükümetleri döneminde görev almış birçok görevliye, idam dahil çeşitli cezalar verilmiştir.

Günümüzde kimi çevreler, söz konusu mahkemenin verdiği cezalara Ermeni “soykırım”ın ispatıymış gibi yaklaşmaktadırlar. Oysa bu çevreler, düzmece çalışan bir mahkemenin yargılama sürecine objektif olarak bakabilmekten son derece uzak görünmektedirler. Adalet dağıtması gereken bir kurumun kasıtlı zihniyetini anlamaya çalışmak yerine, iddialarını kuvvetlendireceğini düşündükleri “adli” parçacıkları bir araya getirmek suretiyle zoraki sonuçlar elde etme gayreti içinde olmaktadır. Aşağıda verilmeye çalışılan birkaç örneğin, bu hususun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Yozgat Tehciri Davasının Savcısı Sami Bey'in Konuşması

Ermeni tehciri yargılamalarına ilk olarak 5 Şubat 1919 tarihinde Yozgat davası ile başlanmıştır. Bu davada Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Yozgat evkaf memuru Feyyaz Ali Bey, Yozgat Jandarma Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey ve üç polis memuru yargılanmışlardır (*Hadisat* 6 Şubat 1919: 10497).

Tahkik Heyeti'nin sanıklarla ilgili hazırlamış olduğu raporlar okunduktan sonra sözü savcı Sami Bey almıştır. Sami Bey konuşmasına; ele alınan davanın büyüklüğünü, önemini ve hassasiyetini vurgulayarak başlamıştır. Mahkeme heyetinin üzerine almış olduğu ağır sorumluluğa özellikle işaret edip, heyetin âdil bir icraat göstermekle mükellef olduklarını hatırlatmıştır.

Ancak savcı Sami Bey'in konuşmasının en çarpıcı yönü, Ermenilere yönelik sözleridir. Burada Ermenilerin tehcir edilmelerinin zaruretine işaret ederken Sami Bey, Osmanlı yönetimi altındaki Müslüman olmayan unsurların asırlarca huzur, refah ve güven içinde yaşadıklarını hatırlatmıştır. Oysa Ermenilerin bu huzur ortamını yeterince takdir edemeyip vatandaşlığa sığmayan davranışlarda bulunduğunu, bunun sonucu olarak bazı istenmeyen olayların meydana geldiğini işaret etmiştir. Burada savcının “vatandaşlığa sığmayan davranışlardan” kast ettiği şey, elbette Ermenilerin, devletin farklı şehir ve bölgelerinde çıkarmış oldukları isyan, katliam, bombalama ve ayrılıkçı hareketlerdir. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden beri yaptıkları tedhişçilik ve bölücülük faaliyetlerinin savcı Sami Bey'in dikkatinden kaçmadığı ve bunları iddianame vesilesiyle mahkemede zikrettiği anlaşılmaktadır.

Sami Bey Ermenilerin işlemiş olduğu gayr-i meşru faaliyetleri, daha çok dış etkilere bağlamıştır. Emperyalist emelleri dolayısıyla büyük devletlerin Ermenileri tahrik ettiğini, onların da birçok olay çıkarttıklarını hatırlatmıştır. Zaten bu sebeple birçok Ermeni'nin devlete ve masum insanlara verdikleri zarar son derece açıktır. Dolayısıyla Ermeni eylemlerinin sebepleri dikkatli ve etraflıca araştırıldığı zaman, Osmanlı Devleti'nin kendi kusur, hata ve yanlış uygulamalarından ziyade, dış etkiler sebebiyle meydana geldiğinin görüleceğini özellikle belirtmiş olması dikkate değer.

Savcı Sami Bey konuşmasında, dünya savaşının sebeplerini araştırdığı bir sırada önemli evrak ve dosyaları incelediğini, bu vesileyle dış basının da değerlendirmelerini okuduğunu, böylece Ermenilerle ilgili önemli bulgulara ulaştığını ifade etmiştir. İncelemelerinin sonucunda Ermenilerin çok güçlü ve gizli teşkilatlarının bulunduğunu fark ettiğini, bu gizli teşkilâtları aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin en önemli ve sınır itibariyle tehlikeli bölgelerinde, ordunun ve hükümetin askeri tedbirlerini bozan hareketlere giriştikleri kanaatine vardığını belirtmiştir. Netice itibariyle İttihat ve Terakki hükümetinin de bu olaylar karşısında bir çözüm yolu olarak Ermenileri iç bölgelere naklettiğini dile getirmiştir. Ancak tehcir eyleminin iyi uygulanamadığı eleştirisini zikretmeyi de ihmal etmemiştir. Öte yandan Sami Bey, meydana gelen bazı suiistimallerin İttihat Terakki döneminde soruşturulduğunu ve suçlu olanların o dönemde cezalandırıldığını dile getirerek, 1915-1916 yıllarında yapılan yargılamalara (Sarımay 2006: 257) atıfta bulunmuştur (*Tasvir-i Efkar* 6 Şubat 1919: 2644).

Burada şu hususa özellikle dikkat edilmelidir ki, gerek savcı Sami Bey'in iddianamesinde gerekse Tahkik Heyetinin raporlarında Ermenilerin tehcir gerekçelerinin, şahsi çıkarları için ve dış tahriklerle meydana gelen ayrılıkçı hareketler ve iç güvenliği bozmalarından kaynaklandığını itiraf etmiş olmaları son derece önemlidir. Bir başka deyişle, Ermenilerin sevk gerekçelerinin siyasi değil askerî olduğunun belirtilmiş olması, yani Ermenilerin kendi isyan hareketlerinin bir sonucu olarak bakılması, bu davaların karakteri açısından son derece önemlidir. Ayrıca iddia makamı olarak savcının bu konuşmayı ilk tehcir davasında özellikle İttihatçılara ceza vermek için bütün güçlerin birleştiği bir sırada, dinleyici salonunu dolduran yerli ve yabancıların huzurunda yapması, yargılamalar açısından göz ardı edilecek bir konu değildir.

Nitekim Ermeniler, iddia makamı olarak Sami Bey'in konuşmasına tepki vermekte gecikmemişlerdir. İddianamenin okunmasından bir gün sonra söz alan müddei şahsi Hımayak Hüsrevyan, dile getirdiği görüşleri sebebiyle Sami Bey'in davadan çekilmesini, görevini terk etmesini talep etmiştir. Savcının iddianamesinde yer alan, "Ermenilerin yabancılara alet olduğu" sözünü eleştirmiş ve bunu kabul etmeyeceğini ifade etmiştir.

Görevini terk etmesi yönündeki talebe cevap veren savcı Sami Bey ise, amacının sadece tehciri gerektiren sebepleri saymak olduğunu dile getirerek, Ermenilerin bu meseledeki sorumluluklarını bir kez daha tekrarlamıştır. Mahkeme

heyeti ise bu yöndeki bir talebe, mahkeme heyeti olarak savcının iddialarının kendilerini etkilemeyeceğini ifade ederek kabul etmemiştir (*Yeni Gün* 12 Şubat 1919: 160).

Gerçekte ise uygulama öyle olmamış, mahkeme heyeti objektif ve doğru hiçbir bilgiye itibar etmemiş, savcının uyarılarını dikkate almak bir tarafa, bütün icraatını intikam anlayışı üzerine yürütmüştür. Bu intikamcı kadronun içinde ise başta işgalci devletler olmak üzere, Damat Ferit Paşa hükümetleri, fanatik İttihatçı karşıtları ve yerli Rum-Ermenilerle, onların işbirlikçileri yer almıştır. Sonuçta da yalancı Ermeni şahitlerin ifadeleri doğrultusunda Kaymakam Kemal Bey idam edilmiştir. Diğer sanıklara ise ağır cezalar verilmiştir.

2- İttihat ve Terakki Mensupları Davasının Savcısı Reşad Bey'in Ermeniler Hakkındaki Düşünceleri

İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelen liderlerinin yargılandığı duruşma 27 Nisan 1919 tarihinde başlamıştır. Bu duruşmada, eski Sadrazam Said Halim Paşa, eski Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey(Menteşe), eski Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, eski Adliye Nazırı İbrahim Bey, Ziya Gökalp, eski İaşe Nazırı Kemal Bey gibi isimler bulunmuşlardır. Söz konusu İttihatçıların sorgulanmaları sürerken, 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in işgali ve takip eden günlerde yaşanan iç ve dış olumsuz gelişmeler sonucu istifa eden Damat Ferit Paşa tekrar sadrazamlık görevine getirilmiştir. Yargılamaların yavaş ilerlemesi, İtilâf Devletleri'nin arzu ettiği kararların bir türlü çıkmaması ve buna bağlı olarak hükümete yönelik eleştiriler, hükümeti zor durumda bırakmaktaydı. İzmir'in işgaline karşı gösterilen protesto gösterileri de bu Damat Ferit hükümetine yönelik baskıları artırmaktaydı. Dolayısıyla mevcut olumsuz tablo, Bekirağa Bölüğü'ndeki tutuklu olan İttihatçılarla ilgili yeni kararların alınmasına yol açmış ve 28 Mayıs 1919 tarihinde 67 İttihatçı İngilizler tarafında Malta adasına götürülmüşlerdir (*Hadisat* 30 Mayıs 1919: 150).

İttihatçıların önemli bir kısmı Malta adasına sürülünce, mahkeme eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, eski Posta Telgraf ve telefon Nazırı Hüseyin Haşim Bey ve eski Ayan reisi Rifat Bey gibi geride kalan az sayıdaki İttihatçı ile yargılamaya devam etmiştir.

Bu davaya bakan savcı Reşad Bey'in İttihatçılara yönelik ciddi eleştirileri olmuştur. Ancak aynı savcının, herkesin “masum” göstermek için çaba sarf ettiği bir sırada Ermenilerle ilgili düşünceleri yankı bulmuştur. Çünkü meydana gelen olaylarda Ermenilerin ağır sorumluluklarını çok açık bir dille ifade etmiştir.

Savcı Reşad Bey konuşmasını, savunma avukatlarını hatırlatır bir şekilde yapmıştır. Ermeni meselesini anlayabilmek için çok gerilere gidilmesi gerektiği, meselenin ortaya çıkış gerekçeleri ve ilk başlangıç noktalarıyla araştırılmadan sağlıklı bir hüküm vermenin doğru olmayacağını dile getirmiştir. Bu sebeple biraz geçmişe bakmak gerektiğini söylemiş, Ermenilerin ilk tehdit içeren amaçlarını Berlin Kongresi'nde açığa çıkardıklarını ifade etmiştir. Fransız inkılâbının

çoşturduğu milletlerin arasına önce fikir ve hedef olarak, daha sonra da fiilen katılmış olduklarını, bu çerçevede Mora Yarımadası'nda çıkan isyan ve ihtilâllere uzaktan seyirci kalmakla yetinmediklerini belirtmiştir. Venedik'teki Mehitarist okulunda ve diğer şubelerinde Ermenilere millî duygular aşılandığını ve bu duyguları her türlü yöntem ile bütün Ermenilere duyurulduğunu hatırlatmıştır.

Ermeniler bağımsızlık peşinde koşarlarken, Osmanlı ülkesinin hiçbir yerinde çoğunlukta bulunmadıklarını ve Müslüman nüfus karşısında oldukça azınlıkta buldukları gerçeğini göz ardı ettiklerine dikkat çeken Reşad Bey, oysa bu durumun onlar için büyük bir engel teşkil ettiğini vurgulamıştır. İşte bu gerekçelerle Ermenilerin söz konusu doğal engeli, doğal olmayan metotlarla aşma teşebbüsünde bulduklarını, Avrupa'nın müdahalesini sağlamak için de ülkenin değişik bölgelerinde isyan ve ihtilâl hareketlerine giriştiklerini söylemiştir. Şiddet ve terörü, programlarının ruhu ve esası olarak benimsediklerine dikkat çekmiştir. Nitekim bu amaçla, Abdülhamit zamanında bâb-ı âli(Hükümet) ve Osmanlı Bankası baskını düzenlemelerinin yanı sıra Van'da kanlı isyan ve padişaha karşı tertip ettikleri suikast sonucu birçok masum insanın ölümüne yol açtıklarını ifade etmiştir. Böylece Ermenilerin, emellerine ulaşmak için sivillere yönelik terör ve katliâm olaylarına girişmekten bir an geri durmadıklarını işaret etmiştir. Reşad Bey konuşmasında ayrıca, II. Abdülhamid zamanını, Ermeni meselesinde en şaibeli bir dönem olarak göstermek isteyenlerin ve bu hususta milleti lekelemek haksızlığında bulunanların, düşüncelerini düzeltmeleri için, bu meselenin ortaya çıkışından son zamana kadar olan aşamalarının mutlaka araştırılması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.

Reşad Bey iddianamesini okurken, meseleyi somutlaştırmak amacıyla Ermenilerin gerçekleştirdikleri isyanları ve çetecilik hareketlerini birer birer saymıştır. İlk olarak II. Meşrutiyetin daha dokuzuncu ayında, Ermeni fanatizminin sonucu olarak Adana olaylarının çıktığına temas etmiş, arkasından, I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine de Ermenilerin Rus Çar'ının davetine uyarak Bitlis ve Van illerinde gösteri hazırlıklarına başladıklarını söylemiştir. Bununla, savaş başladığı zaman Osmanlı askerî hareketini meşgul etmeyi ve Ermenileri hükümet emirleri aleyhine isyana teşvik etmeyi amaçladıklarını belirten Reşad Bey, bu kışkırtmanın sonucu olarak Ermenilerin bir kısmının silâhlarıyla Rusya'ya kaçtıklarını, bir kısmının da içeride, daha önceden hazırlamış oldukları silahları ve patlayıcı maddeleri kullanarak Müslümanları öldürüp yok ettiklerini ifade etmiştir. Reşad Bey bu isyan hareketlerini, muntazam kuvvetler teşkil ederek ordunun arkasını tehdit etme faaliyetlerinin takip ettiğini söyleyerek; Pastırmacıyan, Vahan Papazyan, Arşak ve benzeri çete reislerinin hem askerimizle savaştığını, hem de Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetlerinde kadın, çocuk, ihtiyar istisnasız yüz binlerce İslâm nüfusunu insafsızca katlettiklerini söylemiştir.

Reşad Bey'in dikkat çektiği bir başka önemli nokta ise, Ermeni komitelerinin, tüm Ermeni milletine gönderdikleri bildirimlerle, Ermeni devletinin kurulmasının an meselesi olduğu, bu yüzden de tüm Ermenilerin fedakârlığa davet edildiğini belirtmesidir. Bunlara ait resmî belgelerin, tarafsız birçok yabancı

raporlarında da bulunduğuna işaret eden Reşad Bey, ayrıca Hükümetin ve Harbiye Nezareti'nin evrakları arasında da mevcut olduğunu söylemiştir. Reşad Bey, Ermenilerin yaptıkları faciaları gösteren sinema filmlerinin de alınmış olduğunu ilave etmiştir.

Reşad Bey'in, Ermenilerin tüm bu faaliyetlerinin sonucu olarak, tek tek veya toplu olarak tehcir edilmeleri yetkisini veren kanunun çıkarılmasının bir mecburiyet üzerine gerçekleştirildiğini söylemesi de dikkate değer bir değerlendirmedir.

Öte yandan Reşad Bey, tehcir kanununu, hükümetin kendi vatandaşlarından intikam almak için gerçekleştirdiği biçimindeki kimi değerlendirmeleri de sert bir üslupla eleştirmiştir. Böyle bir davranışın ancak basit fikirli insanlar tarafından yapılabileceğini, oysa bunun medeni bir devlete yakışmayacağını vurgulamıştır. Bu tür bir değerlendirmede bulunanların, ilk önce Ermenilerin Müslümanlara karşı giriştikleri düşmanlıkları ve özellikle Osmanlı ülkesini parçalamak arzusu gibi sadakate uymayan ve ayrıca devletin en buhranlı zamanında varlığına kastetmelerini göz ardı etmelerini özellikle eleştirmiştir. Dolayısıyla tehcirin askerî gerekliliğine atıfta bulunmuştur. (DHÖZC: 189)

Netice olarak, savcı Reşad Bey'in Ermenilerin başka bölgelere nakledilmelerinin suç sayıldığı ve bunun için idam kararlarının verildiği Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesi heyetinin huzurunda, İttihat ve Terakki hükümetinin tehcir uygulamasının haklı gerekçelere dayandığını dile getirmesi oldukça anlamlıdır. İttihat ve Terakki mensuplarının Malta'ya sürülmesinden yaklaşık bir ay sonra, iddia makamı olarak Reşad Bey'in bu ifadeleri, hem mahkeme heyeti, hem de İtilâf devletleri için çok önemli mesajlar içermektedir. Savunma avukatlarına söz bırakmayacak kadar açık olan bu tarihî hatırlatmalar, mahkemede kimin ne için yargılandığını da açıkça ortaya koymaktadır.

Reşad Bey'in bir savcı olarak, Divân-ı Harb-i Örfî'de Ermenilere yönelik ifadeleri hemen etkisini göstermiş, muhtemelen hükümet veya İtilâf Devletleri iddianamedeki bu açıklamalardan rahatsız olmuş olacak ki, mahkemenin kararını açıklamasından birkaç gün sonra, 8 Temmuz 1919 tarihinde savcı Reşad Bey görevinden azledilmiştir. (BOA. BEO: 343633)

3- Bağımsız Yargıçlar Konusu

Tevfik Paşa hükümeti, bir taraftan İtilâf Devletleriyle Ermenilerin, bir taraftan da iktidara hazırlanan ve intikam hırsıyla hareket eden Hürriyet ve İtilâf Fırkasıyla onu destekleyen basının yoğun baskıları karşısında âdeta ne yapacağını şaşırmıştı. Bu durum karşısında Tevfik Paşa hükümeti, hem hükümetini hem de sanıkları bir nebze koruyabilmek (Şimşir 1995: 61) için tarafsız ülkelerden ikiye yargıç talep etmişti (Halaçoğlu 2001: 73). Hükümet, Türklerin zâlim değil, mazlum konumunda olduklarını anlatmak istemiştir. Çünkü Ermeni taraftarları, Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri kurulmuş olsa bile, Türklerin yargılama sırasında tarafsız davranamayacağı iddialarını devamlı dile getirmekteydiler. Bundan dolayı Tevfik

Paşa hükümeti, Hariciye Müsteşarı Hikmet Bey vasıtasıyla Avrupa'nın tarafsız ve âdil yargıçlarına müracaat etmiş ve bu konuda verilecek karara razı olunacağını bildirmiştir. Bu amaçla, 13 Şubat 1919 tarihinde tehcirin sebeplerini araştırmak, Doğu'da meydana gelen kanlı olaylarda Müslüman suçluların ve Ermeni çetecilerinin kendi paylarına düşen sorumluluğun derecesini ortaya çıkarmak ve meseleyi barış yoluyla çözmek üzere kurulacak komisyona katılmaları için İsveç, Hollanda, İspanya ve Danimarka hükümetlerine bir nota verilmiştir (*Tasvir-i Efkâr* 1919: 2699). Fakat İngilizler Osmanlı Devleti'nin bu girişimini engellemede gecikmedi. Çünkü tarafsız ülkelerin yargıçları, Ermenilerin iddialarının aksini ispat edebilirdi. Böylece o güne kadar Ermeni taraftarı kamuoyunun, Osmanlı Devleti'ndeki küçük bir olayı batıya karşı abartılı bir şekilde aktardığı olayların gerçek yüzü ortaya çıkabilir, Türkleri suçlamak için ellerinden büyük bir koz alınmış olabilirdi. Bu tehlikeyi hisseden ve Türkleri uluslar arası bir mahkemede yargılamak niyetinde olan İngiltere, İstanbul'daki sansür memuru vasıtasıyla Türk notasının ilgili ülkelere gitmesini engellemek istemiş, ancak geç kalındığı için telgrafların çekilmesinin önüne geçememiştir (Gürün 1983: 240). Telgrafların adı geçen ülkelere ulaşması üzerine, bu sefer İngiltere ve Fransa ortak çaba sarf ederek, Tevfik Paşa hükümetinin bağımsız yargıçları ülkeye getirme gayretlerini boşa çıkartmıştır. Böylece bu ülkeler, Osmanlı Devleti tarafından yapılan bağımsız yargıç talebini reddetmişlerdir (Karacakaya 2001: 162).

4- Cezaların Temyizi

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri askerî bir mahkeme olarak kararları kesin olup verilen hükümlerin temyizine imkân vermiyordu. Bu ise adaletin objektif dağılımını engellemekte, kamu vicdanını rahatsız etmekteydi. Beşerî veya teknik olarak yapılan yanlışların düzeltilmemesi, sanığa ilave bir ceza gibi gelmekteydi. Mütareke döneminde kurulan Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri ise, söz konusu hükmün doğurduğu hukuksuzluklara ilaveten, bünyesinde bir de iç ve dış baskılarla siyaseten verilen haksız cezaları barındırmaktaydı. Özellikle Damat Ferit hükümetleri döneminde cezalar verilerken, gerçek anlamıyla intikam duygusu içinde hareket edilmiştir. Birçok masuma yalancı şahit ve delillerle idam dahil ağır cezalar verilmiştir. Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'e aynı suçtan verilen iki ayrı ceza ile idamı sağlanmış, daha sonra ortaya çıkan belgelerle söz konusu ceza verilirken keyfi ve şahsî davranıldığı anlaşılmıştır.

Tevfik Paşa'nın 21 Ekim 1920 tarihinde ikinci defa sadrazam olarak atanmasından sonra (Mehmet Tevfik Bey 1993: 415-416), Divân-ı Harb-i Örfî yargılamalarıyla ilgili usuller gözden geçirilmiş ve 23 Nisan 1920 tarihinden sonra yani Damat Ferit Paşa zamanında verilen kararların gözden geçirilmesi sağlanmıştır.

Tehcir davalarında kanunsuz eylemleri ile şöhret bulmuş Nemrut Mustafa Paşa'nın (Ata 2005: 34-37) görevden alınmasında sonra yerine atanan Hurşit Paşa yeni düzenleme ile ilgili yaptığı açıklamada, eski Divân-ı Harb-i Örfî heyetinin verdiği tüm hükümlerin temyize gönderildiğini belirtmiştir (*Alemdar* 9 Kasım

1920: 682). Bu durum, Mustafa Paşa mahkemesi tarafından verilmiş olan kararların yeniden ele alınacağı anlamına geliyordu. Bu meyanda Askerî Temyiz Divânı hemen harekete geçmiş ve ilk önce, “Yıldız Yağması” adı verilen dava ile Kuvâ-yı Milliyyeye katılan veya destek verenlere ait yargılamaları ele almıştır (*Vakit* 1920: 1054). Daha sonra ise Damat Ferit Paşa’ya suikast davası sonucunda idam hükmü verilip infaz edilmiş kararlarının inceleneceği duyurulmuştur. Bu kapsamda ele alınacak dosyaların adları şöyle belirtilmiştir: Ferik Kavaklı Fevzi, miralay İstanbullu Hüseyin Salahaddin, miralay Fahreddin, miraliva Yusuf İzzet, miralay Yanyalı Abbas Hilmi, miralay İsmet, miralay Bekir Sami, ferik emekli İsmail Fazıl, mebus Celâleddin Arif, mebus Bekir Sami, mebus Abdullah Suphi, mebus Cami, mebus Hakkı Behiç, mebus Rıza Nur, mebus Yusuf Kemal, mutasarrıf Fatin, müftü Hüseyin Fehmi ve Rifat Efendiler. Ayrıca, 17 Temmuz 1920 tarihli karar defterinde mahkûmiyetleri yazılı ve miktarı yüze yakın subay ile idam edilmiş Tevfik Sükuti, Halil İbrahim, Dramalı Rıza, Mehmet Ali, Hafız Abdullah Avni, Nusret ile miraliva Nureddin, miraliva Kâzım, kaymakam Taş Köprülü Hüseyin Hüsnü, miralay Bursalı Bahaeddin, miralay Behiç, kaymakam Seyfi Beyler, Yıldız yağmasından sanık Hüseyin Hüsnü, Şevket Turgut, Hasan Rıza Paşalar, Hazım, miralay Cevdet, kaymakam Ali, Muhyiddin ve Tevfik Beylerdir (*Vakit* 1920: 1062).

Askerî Temyiz Divânı bu dönemde sadece haklarında mahkûmiyet cezaları verilenlerle ilgili hükümleri değil, maaşları kesilen devlet memurlarından, emekli olmuş veya azledilmiş olanların da, haklarındaki hüküm kesinleşinceye kadar maaşlarının ödenmesini kararlaştırmıştır (*Vakit* 1920: 1063).

Bu dönemde temyiz heyeti, söz konusu kararların yeniden incelenmesi ile meşgul olurken, basın yargılamalar sırasında çok önemli bir yolsuzluk yapıldığını ortaya koymuştur. Bu konu, Nemrut Mustafa Paşa mahkemesinin, 5 Ağustos 1920 tarihinde idam edilen Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey hakkında iki ayrı hüküm verilmiş olduğunun ortaya çıkarılmasıdır. Akşam gazetesi tarafından duyurulan bu gelişme üzerine hemen harekete geçilmiş ve Nusret Bey ile ilgili yargılama evrakları yeniden incelemeye alınmıştır. Fakat Mustafa Paşa bu konuda ortaya atılan iddiaları reddederek, konu ile ilgili kendisine sorulan soruya; “ben ve Divân-ı Harbin eski mahkeme heyeti mecnun değiliz. Verdiğimiz kararları da yalnız maddî ve kanunî sorumluluğu düşünerek değil, manevî sorumluluğu da dikkate alarak verdik. Bir mahkûm için iki karar düzenlediğimizi hatırlamıyorum” demiştir (*Alemdar* 1920: 687).

Bu gelişmeler üzerine, Nusret Bey hakkındaki kararname yeniden incelenmiş ve inceleme sonucunda Temyiz heyeti; Nusret Bey’e kürek cezası veren kararnamedeki suçlamaları reddetmiştir. İdam hükmü verilen kararı ise, hiç olmamış kabul ettiğinden üzerinde durmamıştır. “Karar Bozma Kararnamesinde”, daha çok 4 Temmuz tarihli kürek cezası üzerinde durulmuş olup, kararnamedeki gerekçelerin mevcut olmadığı ve bu yüzden söz konusu cezanın bozulduğu açıklanmıştır (*Alemdar* 1920: 743). Böylece Nusret Bey’in hiçbir suçunun olmadığı ispat edilmiş ve suçsuz yere idam edildiği ortaya çıkmıştır.

Askerî Temyiz Divânı'nın bozmuş olduğu bir başka karar, Yıldız Yağması davası sonucu verilen cezalardır (Tepeyran 1997: 14). Bu davada; Şevket Turgut, Hasan Rıza, Galip ve Hasan İzzet Paşalar beşer sene, miralay Cevdet ve miralay Selahaddin onar sene kürek cezalarına çarptırılmışlardı. Mahkûmlardan eski Dahiliye Nazırı Hazım Bey ise önce idam cezasına çarptırılmış, fakat daha sonra padişahın affıyla bu ceza on beş sene küreğe çevrilmişti. Şimdi ise, kararların temyizi sonucu bu cezalar da bozulmuş ve tüm mahkûmlar 9 Ocak 1921'de beraat ve tahliye edilmişlerdir. (*Alemdar* 1920: 741).

Bunlardan başka, Damat Ferit Paşa'ya suikast davası, (*Vakit* 1920: 1068). Kuvâ-yı Milliye'ye destek verenlerin veya katılanlardan altı kişinin (*Vakit* 1920: 1146) ve Erzincan tehirci davasından sanık otelci Abdullah Avni Efendi'nin idam cezaları da temyiz tarafından bozulmuştur (*Alemdar* 1920: 741).

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde Damat Ferit Paşa'nın I. ve II. dönem sadrazamlığı sırasında adalet kavramı ile açıklanamayacak ölçülerde haksız yargılamalar yapılmıştır. Bunun sonucu olarak birçok masum insan idam dahil değişik cezalara çarptırılmıştır. Bu dönemde kararların temyizi mümkün olmadığı için de davaların yeniden incelenmesi mümkün değildi. Ancak Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlıktan ayrılmasıyla bu konuda değişiklik yapılmış ve hükümlerin temyizine izin verilmiştir. İşte temyiz hakkının verilmesiyle davaların yeniden incelenip kararların neredeyse tamamının bozulmuş olması, mahkemenin verdiği cezaların geçersizliğini ortaya koymuştur.

Sonuç

Mütareke döneminde Ermeni tehirci sorumluları için kurulan Divân-ı Örfî mahkemesi, birtakım görevlilere idam dahil ağır cezalar vermişse de, bu cezaların hukukî değil siyasi olarak verildiği oldukça açıktır. Osmanlı Devleti bu mahkemeyi İtilâf Devletleri ile uygun bir barış yapabilmek için çıkış yolu olarak görürken, İtilâf Devletleri de galip olmanın verdiği kibirle Osmanlı Devleti'nden intikam almanın "hukuk" kamuflajlı bir vasıtası olarak bakmıştır. Alt seviyedeki Osmanlı memurları, İstanbul'daki Ermeni ve Rumlar ise İttihatçı düşmanlığı, yılların biriktirdiği intikam ve hırs duygusuyla bu kamuflajın sadece sırttan bir parçası olarak kullanılmışlardır. Sözde "adalet" dağıtmış böyle bir yapının mahkeme olarak isimlendirilmesi bile insanlığa adalet dağıtan gerçek adli teşkilâtlara hakaret anlamı taşıyacağı tartışılmaz.

Yukarıda bu mahkemede dile getirilen söz ve uygulamaların çok azına yer verilebilmiştir. Savcıların Ermenilerle ilgili dile getirdikleri gerçekler, İtilâf Devletlerin bağımsız yargıçlara yönelik yaklaşımı ve kararların temyiz edilmesi, meseleyi anlamak isteyen objektif insanlar için oldukça fazla veri sunmaktadır.

KAYNAKLAR

A- Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
Divân-ı Harb-i Örfî Zabıt Cerideleri

B- Gazeteler

Alemdar
Hadisât
Vakit
Tasvir-i Efkar
Yeni Gün

C- Telif Eserler

Akşin, Sina (1998), İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I-II, Ankara.
Ata, Ferudun (2005), İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları, Ankara.
Ata, Ferudun (2009), Süleymaniyeli Nemrut Mustafa Paşa, Bir İşbirliğinin Portresi, Konya.
Bakar, Bülent (2009), Ermeni Tehciri, Ankara.
Gürün, Kamuran (1983), Ermeni Dosyası, Ankara.
Halaçoğlu, Yusuf (2001), Ermeni Tehciri ve Gerçekler, Ankara.
Karacakaya, Recep (2001), Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi, İstanbul.
Sarıay, Yusuf (2006), “Ermeni Tehcir ve Yargılamaları 1915-1916”, Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Bildirileri, Haz. Hale Şıvgın, Ankara, s. 257-265.
Tepeyran, Ebubekir Hazım (1997), Zalimane Bir İdam Hükümü, İstanbul.

